

Список використаної літератури

1. Вовк В. Н. Семантична структура образної номінації / В. Н. Вовк // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 15–18.
2. Вокальчук Г. М. Оказіональна ад'єктивина номінація в українській поезії 20–30-х років ХХ ст. / Г. М. Вокальчук // Система і структура східнослов'янських мов. Мовознавчі студії. : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту. Вип. 10. – Рівне, 2003. – С. 102–109.
3. Рудь О. М. Структура, семантика та функціонування складних прикметників в українському поетичному мовленні ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук / НАН України ; Ін-т мовознавства ім. О. Потебні / НАН України / О. М. Рудь. – К., 2002. – 21 с.

Статтю подано до редколегії
20.10.2011 р.

УДК 811.161.2'282.3(477.82)'367.625

Г. П. Сергійчук – учитель Рованцівської
загальноосвітньої середньої школи І–ІІІ ступенів
Луцького району

Творення дієслівних форм теперішнього часу у говірці села Бірки

*Роботу виконано в Західнополіському ономастико-
діалектологічному центрі ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто основні способи творення дієслівних форм теперішнього часу в бірківській говірці Любешівського району Волинської області. Визначено живомовні елементи, які порівняні з літературними формами.

Ключові слова: дієслово, теперішній час, закінчення, говірка, літературна мова, парадигма.

Сергійчук Г. П. Образование глагольных форм настоящего времени в говоре села Бирки. В статье рассматриваются основные способы образования форм настоящего времени в говоре села Бирки Любешовского района. Определяются элементы живой речи в сравнении с литературными формами.

Ключевые слова: глагол, настоящее время, окончание, говор, литературный язык, парадигма.

Sergijchuk G. P. Formation of Verbal Forms in Present Tense in a Dialect of Villiage Birky. In the article were considered basic ways of creates verbal in present tense in a dialect of the Lubeshiv region. The elements of a dialect of villiage Birky and litereri features of verbs were determined.

Key words: verb, present tense, ending, dialect, literary language, paradigm.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із різновидів вияву національної мови, поряд із літературною, є місцеві діалекти, що мають свої специфічні риси на різних структурних рівнях. Важливість дослідження діалектної мови на всіх її структурних рівнях, зокрема на рівні морфології, зумовлена значенням одержаних результатів для поглибленого вивчення історії української мови у контексті взаємодії її територіальних діалектів та літературної мови. Діалектні явища здавна привертали увагу мовознавців, вони і надалі є предметом досліджень говіркового мовлення.

Мета роботи – проаналізувати морфологічну (на рівні словозміни дієслова) систему української говірки с. Бірки Любешівського району для виявлення у ній особливостей порівняно з літературною мовою.

Матеріалом дослідження слугує говірковий матеріал, записаний на диктофон від корінних жителів с. Бірки Любешівського району Волинської області.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дієслова теперішнього часу в українській літературній мові переважно мають парадигму відмінювання, успадковану з попередніх періодів. У говірці с. Бірки особові форми зазнали незначних морфологічних змін, що засвідчує проаналізований говірковий матеріал. Зауважимо, що в системі вокалізму для бірківської говірки характерне обниження ненаголошеного і наголошеного [e] до [a], тому частотність звука [a] значно вища порівняно з іншими говірками, напр.: *дан', сарп, цярква, стажка*.

Як відомо, форми теперішнього часу утворені приєднанням до основи теперішнього часу закінчень, які одночасно виступають також морфологічними показниками особи і числа та дійсного способу.

У дієслівних формах першої особи однини І дієвідміни функціонують дієслівні форми з флексією -у: *бару́ сматáну і к'еда́йу ў боршч, вда́жу с'ц'іра́йу рука́м'і, на базáри ўкупл'áйу, п'ішу́ бизгрáмутно, пулива́йу кйáти, ца́пайу бурак'е́ зу́вну́каме, пучина́йу с:áмуго ра́нку, тíко дуц:ú́ дув'іра́йу, то зáраз загурóд'у́йу, бару́ жман'ку і насú́ ду хáти, в'ік'іда́йу все на́дв'і́р, кажú́ ни пус'т'ú́ надв'і́р, порáйус'а самá / бо нима́ б'іл'ш куму́, раху́йу тiл'ко ду дас'атé, налава́йу пóвний бóтал', бару́ кузлé(вiла) й парак'іда́йу, то см'іт':е збарáйу / то тáк шос' рубл'у́, ўжа́ ни на́шава́йу / ни ч:у́ / бо ни бáчу, бува́йа праду́, насапáйу пулувéну / бо ни пудáйму, йек зачашу́с'а рас в_дан' / то дóбра, с'ед'у́ і думáйу чи манá на́шу хáту, да́йу ку́сан' хл'іба / та й _йда́ на ц'іла́й дан'. Як бачимо з наведених прикладів, не відбувається чергування звуків [з] – [ж], [т] – [ч], [с] – [ш], [д] – [ц]: *спучáтку пирикрут'у́йу, маду́ кладу́ мн'іго і туд'і́ скрут'у́йу, йек кулé прихóдиц'а / а тó_й парáпрóс'у́йу.**

У багатьох говорах української мови дієслівні форми на -м і -мо в І особі множини співіснують і є рівноцінними в усіх аспектах [3, 240], однак у бірківській говірці формант -мо переважає: *пун'іма́ймо свуйі́х ридних, ўс'і уб'іди забува́ймо, йда́мо на вачурне́ци, ка́жамо шо нима́ бат'к'і́у, то_ўжа́ тапáр прáзну́ймо, на вачáру пачáмо карто́пл'у в_мунд'і́рах, л':éмо по́уна в'ідро́, пувтóру́ймо ўден за óдним, матáмо, ка́жамо шоп кул'адува́ли, пéшамо, пулива́ймо, ца́йпайáмо аш тре́ ра́зи, дару́ймо то ху́стку / то рушника́, шо_йе́ те_й дáрамо, граба́мо / а путо́м знóсамо, руба́ймо і ў мурóз / і ў злéву, йда́мо і збира́ймо ўнучі́ карто́пл'у, загурóд'у́ймо кулóчкаме / шоп курувé́ ни_йшлé, ўтака́ймо і ўгл'ада́йáмос'а чи нхтó́ ни бижéт, ту́чáмо ў ступи́, зимóйу параб'іра́ймо б'іп, тiл'ко надвурі́ вéшайáмо с'ц'і́рку, бару́ кро́ха і насú́ бат'кув'і́, л'уб'і́мо вачура́м'і пусп'іва́ти, насе́пла ма́те і ме пу чáрзи ту́чáмо та ін. Формант -м вживають значно рідше: *вада́м ду хлива́, насáм ду са́майі хáти, граба́м ц'і́лий дан'.**

В оформленні зворотних дієслів і в сучасній українській літературній мові, і в діалектах бере активну участь зворотна частка *ся*, що за походженням є формою зворотного займенника. У бірківській говірці частку *ся* завжди вживають у постпозиції, яка лексикалізується з дієсловом: *спира́йус'а, стара́йус'а, мул'ус'а, накривáйус'а, вд'ага́йус'а, прибира́йус'а, замазу́йус'а, л'убу́йус'а, чишус'а* та ін.

У II особі однини ця часова форма виступає, на відміну від літературного закінчення -еш, як -аш: *те ма́йаш хуро́шу рубóту, пумага́йаш ма́тири, сл'ідку́йаш чи никóде ни_втáча, і туд'і́ пучина́йаш пактé́ хл'іп, дув'іра́йаш тíко ридним і ўс'ó, вáчуром гул'áйаш і б'іде́ ни_зна́йаш, танц'у́йаш аж ду_ра́нку, ца́пайаш ц'і́лий дан', купл'áйаш, вибарáйаш, с'ада́йаш і чéстиш бурак'е́, л'ага́йаш спáти п'ізно / то встáнаш ра́но, насáш дала́ко ут хáти, вада́ш гет' ду хáти, матáш ку́лу хáти, бара́ш і д'еку́йаш, те пулива́йаш вазóни, да́йаш ўну́кам густéнци, мал'у́йаш хурушé́ ў школи, чуго́ пла́чаш, гра́йаш дóбре на скрéнци, те манá́ за ц'óго ни уд:асáш, пéшаш п'іс'ма в_áрм'і́у, але дасé́ чáчку ў_рук'і́ та й ни_пла́ча.*

Давнє закінчення -те, яке додається до дієслівних основ для творення теперішнього часу II особи множини, у бірківській говірці звучить як -та: *пла́чата, скуча́йата за свуйі́ма бат'каме, купл'áйита, пумага́йита свуйі́м д'іт'ам, пéшита, гра́йата, с'ада́йата, робита, пулива́йата, ца́пайата, дару́йата, грабата, купайата, танц'у́йата, дума́йата, налива́йата, пйета, пла́чата, с'ц'і́райата, в'ік'іда́йата, параб'іра́йата, в'ішива́йата, платáта ('в'яжете'), буруну́йата, с'ада́йата, лата́йата, думáйата, страда́йата, купайата, в'ішива́йата та ін.*

III особа однини виражається найбільшою кількістю формантів. Так, у дієсловах I дієвідміни дуже часто вживають форми без кінцевого -т', що нормативне для сучасної української літературної мови: *ка́жа ду бат'ка́, да́йе гроши́ на хл'іп, часто́ паракóну́йа нас, бог кара́йа ўс'і́х, паракáзу́йа*

другім л'уд'ам, уд:айе устан:а' шо йе, цапайе биз мана, прийїжайа чїрис дан', ман'шин'куго вставл'єйа дома, к'єдайа нас / йда на вуїну, уб'їжайа, в'їн м'їн'ї пумагаїа, сохна ўдажа на двури, пубарайа с'їно, хуруше ц'в'їта, вал'м'ї драпайац':а, пугано чуїа, хто там йуго ўкупл'айа, русказуїа і те́хо пла́ча, пулучайа, бох ни пук'їдайа, гармун'їст граїа марш, бурунуїа разом з бат'ком, зирнуве в'їн ўже с'їїа сам, падайа на кул'їна, йе то н'ї / а ўнука вишивайа, ўсе думайа чи прийїда кулес' та ін.

Дієсловам III особи множини теперішнього часу I дієвідміни характерне закінчення -т: курувай пачут тико в пїєтниц'у, на в'їс'їл'є купл'айут, пїшут, пуливайут, пирикрут'уйут мн'єсо на машєнку, спучатку л'ут воду, л'уда с'їмйаме цапайут, купайут йамк'є, грабу́т все пудра́т, кан'єшно с'ц'їрайут вручну, мату́т пара́д над'їл'айу, плачу́т і малєїї й валєк'їїї, пубарайут мужик'є, пун'їмайут бо ў самєх так'є, насут ўжа на друг'їй дан', курувай пачут тейї ў куго хуро́ша дол'а, пита́йут чи п'їду́ за йуго. а д'їучєта ни хочут брати, ото ш тапа́р клєчут в'арм'їу і то ни хочут йте. Доречно зазначити, що М. Смотрицький, орієнтуючись на західні українські говірки, висвітлював форму -т у своїй граматиці як своєрідну норму [2, 72].

Дієслова II дієвідміни в мовленні селян переважно мають такі закінчення.

Першій особі однини теперішнього часу II дієвідміни, як і дієсловом I дієвідміни, характерне закінчення -у: худ'у ду царкві, а чош н'ї і сама кус'у, гувуру́ свуйїм д'їт'ам, вару́ валєку кастру́л'у, нас'у чарас ц'їла пола, купл'айу зарно́ / а туд'ї мал'у, диўл'ус'а да вунє, йїм шо йе, йє никола ни кричу, пїу тапле мулюко, стуйу і страмат'у с парал'єку, спл'у на лишкув'ї, мату́ тїл'ко туд'ї йєк с'їно вазут, бачу чарас вукно́, вулучу́ удна / бо бис чулув'їка, лажу́ і думайу, ничо ни да́ру, му́чус' / а ни живу, м'їцно л'убл'у, йїм тай годе, стуйу́ пуд вукно́м і слухайу / шо бат'ко ка́жа, л'удай суд'у. Не відбувається чергування звуків [з] — [ж], [т] — [ч], [с] — [ш], [д] — [дж] у словах: кут'у бо ни мо́жу пудн'єти, мулут'у тїко кумбайном, сид'у на двури і тут чу́ти, привоз'у ду самайї ха́ти, вила́з'у з машєни, приход'у ду йайї та ін.

Носії говірки у I особі множини теперішнього часу, окрім форм із флексією -амо, значно рідше вживають форми з -ам: красимо йєїц'а на паску, ме ходимо спув'їдатис'а тїл'ко парат паскаїу, пустимо то́же, гутов'їмо кожсан дан', л'уб'їмо дуже сп'ївати, просамо / шоп пумєлували, ходамо / шоп удв'їдати, бачамо во́жник, сходамос'а на вачурк'є і гуворамо, дарим удєн одному пударк'ї, знаходамо чес, ўдан' ме никола ни спамо́, сидамó на лаўци і тал'ал'акайамо', йїмо куле вєйда, йєк ўто́мимос' / то туд'ї тро́ха лажчамо́, йєк вє икупаїамо картопл'у / то туд'ї зривайамо бурак'є, ме ни жава́мо / а му́чамос'а, ко́само ўручну́, але ну йєк по́стим / нима шо йїсти / то й по́стим / а дас' і йїмо́, ходим ду сус'їдуў пузичєти, ме гуворим шо йуго тут ни бу́ло, ўже ко́сим трахтуром,

Причину наявності таких форм можна вбачити не тільки, як вважає З. Л. Омельченко [1, 18], у впливі російської мови, а й (як і у випадку зі скороченим варіантом інфінітива) в економії мовленнєвих зусиль.

У бірківській говірці форми II особи однини фіксуємо з флексіями -аи, -єи, що є відповідниками літературних закінчень -иш: йїсаи а туд'ї йдаи рубєти, ко́саи цїлай дан' / а пу́том рук'ї гуду́т, ходаи / ходаи / а по́т'їм так сп'їти хочац':а, сидєи і ни знайаи / шо д'їяти, муло́таи на декеу́, вадаи мана пуд ванайц', йїсєи і тїл'ко ўгл'адаїїс':а, да́раи, ла́заи, доўго му́час'а / аи по́к'ї сам ни пиристане, ўрочаи, йїздаи, вилазаи, нисаи свуйїм д'їт'ам, приходаи, йїдаи йєк ўкунац' с'в'їту, але стуйїш кулу брамк'ї, л'убиш йєгудне варан':а, бродиш пу салу, стуйїш і ждаи чи прейда.

У дієсловах II особи множини переважає закінчення -та, що відповідає літературному -те: гуворита ўс'їм л'уд'ам, чо садита́ і ничо ни рóбита, матата, ва́рита, муло́тита, кудє ве йїх вада́та, ве дєв'їтас'а алє ничо ни ба́чата, вуло́чита, лажата́, ба́чата шо на с'в'їти рóбиц':а, да́рата, му́читас'а, л'уб'їта, ўрочита, йїздита, йїста́, стуйїта́, вила́зита, л'удайї судита́ / а саба́а ни ба́чита, приходита, йїдата та ін.

Як відомо, III особа однини II дієвідміни в українській літературній мові має палатальний [т] у закінченні, але в бірківській говірці простежуємо твердість т: приносит і ка́жа ду бат'ка, стуйїт і

пла́ча уд ра́дус'т'і, но́сит на буку́ то́рбу, сиде́т на ла́ўци, ц'і́лий да́н' ро́бит ку́лу ха́ти, хо́дит, гуво́рит с_сус'ідаме, в'ін і ко́л'а ко́сит, то́жжа ко́л'а муло́тит, то́пит у па́чи, кру́тит то но́г'і / то ру́к'і, ўда́жжа васе́т, де́куле буле́т гулува́.

Опущення особової флексії *-т'* у дієсловах не типове для бірківської говірки, напр.: *служе́* (служить), *знахо́да* (знаходить), *муло́те* (молотить), *ў ха́ту ни_вла́за*, в'ін *прихо́да* (приходить) в ко́жний дв'ір, і тут було пуло́жжа (положить) нас.

Для бірківської говірки у III особі множини теперішнього часу типовим є закінчення *-ат'*, у якому [т'] вимовляють із наближенням до [ц']: *минé йек і ни_ба́чат'и*,

гуво́рат'и ўс'ім л'уд'ам, сад'ат'и і ничо́го ни_ро́бл'ат'и, ва́рат'и, муло́т'ат'и,

де́вл'ац':а / але́ ничо́го ни_ба́чат'и, вуло́чат'и, лажат'и, да́рат'и, му́чац':а, л'убл'ат'и,

ўро́чат'и, йі́з'д'ат'и, йід'ат'и, стуйа́т'и, вила́з'ат'и, суд'ат'и та ін.

Висновки. Отож, способи творення дієслівних форм теперішнього часу у бірківській говірці давно усталені. Тут трапляються морфологічні одиниці, які засвоїла сучасна українська мова. Засвідченим у говірці дієсловам у теперішньому часі властива парадигма, яка активна у літературній мові сьогодні. Деякі діалектні особливості дієвідмінювання мають частовживані слова. Отже, однією з основних особливостей бірківської говірки є:

– у II особі однини ця часова форма виступає, на відміну від літературного закінчення *-еш*, з *-аи*: *ва́чуром гул'айаи і б'іде́ ни_зна́йаи*;

– у III особі однини теперішнього часу I і II дієвідмін простежуємо твердість кінцевого *-т*: *хо́дит, ро́бит, сиде́т*;

– давнє закінчення *-те*, яке додається до дієслівних основ для творення теперішнього часу II особи множини, у бірківській говірці звучить як *-та*: *пла́чата, скуча́йата за свуйі́ма бат'ка́ме*;

– у III особі множини теперішнього часу типовим є закінчення з кінцевим [т'], що наближається до [ц']: *хо́д'ат'и, но́с'ат'и, йі́з'д'ат'и, йід'ат'и, стуйа́т'и, вила́з'ат'и, суд'ат'и*;

– у бірківській говірці форми II особи однини фіксуємо з флексіями *-аи*, *-еш*, що є відповідниками літературного закінчення *-иш*: *пуйі́саи, хо́даи, сиде́и і ни_зна́йаи / шо д'і́йати*;

– у дієсловах II особи множини переважає закінчення *-та*: *сиди́та, но́сита, гуво́рита*.

Список використаної літератури

1. Омельченко З. Л. Морфологическая структура восточнестепных говоров Украины : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / З. Л. Омельченко. – Ужгород, 1985. – 25 с.
2. Смотрицький М. Граматика / М. Смотрицький – К. : Наук. думка, 1979. – 112 с.
3. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / О. Царук – Д. : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

Статтю подано до редколегії
11.11.2011 р.

УДК 811.161.2'373.232

І. Д. Скорук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Прізвища-імена в антропоніміконі м. Луцька

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано прізвища мешканців м. Луцька, які репрезентують власні особові імена українців та їх структурні варіанти.

Ключові слова: антропонім, прізвище, прізвищева система, церковно-християнське ім'я, давньослов'янське ім'я.